

Принцип рівності у праві

В КОНТЕКСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
СУСПІЛЬСТВА: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ
ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

С. О. Сунєгін

кандидат юридичних наук, науковий співробітник
відділу теорії держави і права Інституту держави
і права імені В. М. Корецького НАН України

Стаття піднімає проблему взаємозв'язку основоположних принципів права, зокрема, принципу рівності з ціннісними орієнтаціями конкретного суспільства, з особливостями його соціокультурного розвитку. Зазначається, що справжнє обґрунтування принципу рівності слід шукати не у правових нормах, а через метафізичні морально-релігійні засади.

Ключові слова: принцип рівності, моральність, цінності, ціннісні орієнтації, право, свобода, справедливість, нерівність.

Стаття поднимает проблему взаимосвязи основополагающих принципов права, в частности, принципа равенства, с ценностными ориентациями конкретного общества, с особенностями его социокультурного развития. Отмечается, что истинное обоснование принципа равенства нужно искать не в правовых нормах, а через метафизические нравственно-религиозные начала.

Ключевые слова: принцип равенства, нравственность, ценности, ценностные ориентации, право, свобода, справедливость, неравенство.

The article concerns matters of interconnected basic principles of law, in particular, principle

of equality with orientations of a concrete society with peculiarities of its socio-cultural development. It is marked that a true substantiation of an equal principle should be found not in norms of law, but through meta-physical moral-religious beginnings.

Keywords: *a principle of equality, morality, values, values orientations, law, freedom, justice, inequality.*

Починаючи із здобуття Україною незалежності в 1991 році, поступового переходу від адміністративно-командного до ліберально-демократичного устрою суспільного та державного життя, свідомість майже кожного пересічного громадянина стала орієнтуватися на процеси побудови «справедливого суспільства», яке було б цілковито звільнене від диктату та свавілля держави, де кожен громадянин міг би повноцінно себе реалізувати у будь-якій сфері людської діяльності, де принципи свободи, рівності, справедливості та гуманізму були б забезпечені не лише декларативно, а й втілювалися б у повсякденному житті кожного українця.

Дійсно, якщо подивитися на численні телевізійні ток-шоу, які транслюються на вітчизняному телебаченні, випуски новин на радіо і телебаченні, публікації в газетах і журналах, діяльність органів державної влади і т. п., то складається враження, що якість нашого життя вже давно мала б бути на значно вищому рівні. Адже вже запропоновано величезну кількість «рецептів» такого «підвищення» і принаймні один чи декілька з них вже мали б спрацювати. Але, на жаль, реалії сьогодення свідчать протилежне, взяти хоча б до уваги нинішню соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні.

Тут виникає закономірне питання: якщо представники державного апарату, так само, як і представники громадян-

ського суспільства, так завзято дбають про суспільний добробут, то чому тоді ситуація в країні на кінець 2013 р. балансує на межі дефолту, чому стільки людей виходять на мітинги і «майдани» з метою відстоювання своєї громадянської позиції та захисту своїх конституційних прав?

На це питання можливі дві відповіді: 1) по-перше, піклування про суспільний добробут може бути пов'язано лише з т. зв. «добрими намірами», якими, як ми знаємо з відомого вислову, «вимощена дорога в пекло»; 2) по-друге, така ситуація може бути наслідком також і того, що в демократичні ідеали соціальної, правової держави України, в розуміння загальноправових принципів справедливості, рівності, свободи, гуманізму, добросовісності та розумності представниками суспільства і влади вкладається зовсім різний або протилежний зміст. При цьому відповідь саме на другий аспект цієї проблеми в контексті загальноправового принципу рівності ми спробуємо коротко окреслити в цій статті.

Отже, метою цієї статті є з'ясування змісту та сутності принципу рівності у праві в контексті ціннісних орієнтацій суспільства з урахуванням сучасних реалій та тенденцій розвитку.

Необхідно зазначити, що проблематика принципу рівності у праві, на перший погляд, є вже достатньо розробленою не лише вітчизняними та зарубіжними вченими у сфері теорії держави і права, а й представниками галузевих юридичних наук. Зокрема, серед теоретиків права вказана проблема або її окремі аспекти вже були предметом розгляду таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: С. Алексєєв, М. Байтін, В. Бачинін, Г. Дж. Берман, С. Бобровник, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, О. Лейст, Д. Ллойд, О. Малько, Г. Мальцев, М. Марченко, М. Матузов, В. Нерсєсянц, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, С. Погребняк, А. По-

ляков, П. Рабінович, С. Рабінович, Д. Раз, О. Скакун, В. Сорокін, Т. Тарахонич, Ю. Тихомиров, Л. Фуллер, Г. Харт, О. Цибулевська, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Водночас сучасні реалії та тенденції розвитку українського суспільства, що, по суті, характеризуються його різновекторним характером, суттєво актуалізують дослідження принципу рівності у праві в контексті ціннісних соціальних орієнтацій.

Переходячи до безпосереднього викладу основного змісту нашої статті, передусім зазначимо, що будь-яке суспільство існує та функціонує в умовах визначених ціннісних орієнтацій, тобто тих детермінантів людської поведінки, які підкорюють собі мотиваційну структуру індивідуальної свідомості та змушують її досягати поставленої мети. На думку американського вченого Х. Лейсі, цінності «вплетені» в життя у більшій або меншій мірі таким чином, що його конкретна траєкторія демонструє їх через поведінку постійно, послідовно і виявляє при цьому їх оновлення. Цінності виражаються у практиці в тих її формах, розвитку яких вона сприяє, і вимагають тієї поведінки, яка демонструє таку цінність [6, с. 67].

Отже, людська діяльність завжди пов'язана з певним ціннісним контекстом, що може мати як позитивний, так і негативний вимір, оскільки цінність – це все те, що має значення для людини (наприклад, негативною цінністю для людини можуть бути такі явища, як ненависть, заздрість тощо). При цьому в ролі позитивних цінностей, як правило, виступають: 1) цінності життя – дружба, спілкування, любов, сім'я і т. п.; 2) цінності цивілізації – матеріальне благополуччя, кар'єра, гарантована безпека приватного і громадського життя та ін.; 3) цінності культури – творчість, свобода як можливість духовної діяльності, що відповідає критеріям істини, добра і блага [1, с. 1009].

Як бачимо, вказані ціннісні орієнтації є похідними від духовних та матеріальних реалій, які дають змогу людині задовольняти власні потреби, бажання та інтереси. У цьому контексті слід зазначити, що цінності та похідні від них ціннісні орієнтації безпосередньо залежать від особливостей історичного соціокультурного розвитку відповідного суспільства, від його звичаїв та традицій, тобто тих уявлень, навичок, способів поведінки, які постійно, від покоління до покоління передаються і відтворюються в певному суспільстві, його соціальних групах і є звичними для його членів. У такий спосіб невід'ємною ознакою цінностей є їх невіддільність від конкретного суб'єкта як їх безпосереднього носія.

Так, можна скільки завгодно говорити про такі абстрактні філософсько-правові цінності, як свобода, справедливість, рівність, гуманізм тощо, та намагатися у зв'язку з цим визначити їх універсальні засади прояву і детермінації в певних життєвих обставинах незалежно від особливостей конкретного емпіричного досвіду. Однак це видається практично неможливим, оскільки виокремлення цих цінностей, що випливають з самої ідеї права, незалежно від їх конкретно-історичного втілення та мети законодавця, можливе лише за однієї умови: якщо «винести за дужки» їх реальний соціальний статус. Адже в соціальному житті правові цінності, так само, як і будь-які інші, завжди отримують конкретне соціокультурне тлумачення, інтелектуальне та емоційне значення, що відповідає специфічним умовам життєдіяльності певного суспільства.

За словами А. Полякова, «відмінності в образах права, представлених у науці, значною мірою обумовлюються різними соціокультурними умовами формування і функціонування національних правових систем. Характерні особливості пра-

вового життя суспільства проявляються і в письмових правових текстах, і на рівні суспільної правосвідомості, і в способах та типах правової комунікації, у тому числі в специфіці нормативної регуляції суспільних відносин та здійсненні правозастосовної практики» [8, с. 17].

Однією з основних особливостей сучасного праворозуміння є плюралізм підходів до визначення права. Сучасна вітчизняна і зарубіжна юридична наука виходить з правопізнавального плюралізму, який визнає не лише наявність багатьох концепцій та навіть теорій праворозуміння, а й їх принципову різницю, що, безумовно, не виключає їх спільних типологічних ознак. При цьому плюралізм підходів до праворозуміння базується на цивілізаційно-культурному плюралізмі, який відображає об'єктивні особливості розвитку відповідних суспільств та їх культур. На це звертав увагу, зокрема, відомий французький етнограф, соціолог і культуролог К. Леві-Строс, який писав: «кожний тип суспільства, вірувань або інститутів, будь-який спосіб життя представляють собою вже готовий експеримент, що створювався тисячоліттями і за своєю сутністю є неповторним. Почуття симпатії до відповідних народів спонукало багатьох антропологів сприйняти ідею плюралізму, яка стверджує різноманітність людських культур і, разом з тим, заперечує можливість класифікації культур на «вищі» та «нижчі» [5, с. 34-35].

Виходячи з зазначеного, мусимо визнати, що сприйняття суспільством тих чи інших соціальних цінностей, у тому числі правових, найтіснішим чином пов'язане з особливостями його багатовікового розвитку, внаслідок якого сформувався певний тип його ментальності та ідентичності в контексті визначеного цивілізаційно-культурного виміру. Не виключенням є і проблема розуміння принципу рівності у праві, сутність та зміст

якого також не може розглядатися поза межами об'єктивно обумовлених ціннісних орієнтирів певного суспільства.

Крім цього, слід звернути увагу на одне важливе методологічне зауваження, яке полягає в тому, що аналіз будь-яких цінностей людського життя неминуче зіштовхується з проблемою добра і зла, а отже, з проблемою людського вибору, визначення життєвих пріоритетів особистості, що мають найрізноманітніші форми свого прояву. Проблема ж добра і зла безпосередньо пов'язана з моральністю людини, що знаходить своє вираження у її внутрішніх установках діяти відповідно до вимог власної совісті та волі.

Насамперед зазначимо, що принцип рівності у праві є однією з засадничих ідей теорії природного права (юснатуралізму), положення якої справили значний вплив на формування вітчизняного позитивного права, тобто чинного законодавства України. Не вдаючись до аналізу більшості концептуальних ідей та положень юснатуралізму, зазначимо, що в умовах сучасних світових ліберально-демократичних тенденцій розвитку держав, основні постулати теорії природного права зводяться до необхідності та одночасно головного обов'язку будь-якої правової держави забезпечити реальність природних прав людини на основі впровадження у соціальну практику принципів справедливості, свободи, гуманізму та, безперечно, рівності.

У зв'язку з цим, законодавство більшості сучасних держав та особливо тих з них, які орієнтовані на євроатлантичний правовий розвиток, закріплюють у своєму національному законодавстві на конституційному рівні відповідні норми про рівні права і свободи громадян, рівність всіх громадян перед законом, гендерну рівність тощо. Так, стаття 24 Конституції України містить такі складові принципу рівності у праві: 1) гро-

мадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; 2) рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [4].

Зазначені конституційні положення принципу рівності у праві лише в найзагальніших рисах формально окреслюють сутність рівності як однієї з основних засад соціальних взаємовідносин, оскільки вони зовсім не враховують особливостей соціокультурної реальності конкретного суспільства, яка тісно пов'язана з історією його розвитку. Адже рівність – це одна з найбільш розповсюджених соціально-філософських категорій та політико-правових ідей, яку практично завжди безпосередньо пов'язували з сутністю права. Ще за радянських часів Є. Пашуканіс зазначав, що право – це певний рівний масштаб в регулюванні людського спілкування [7, с. 78]. Таким чином, законодавчо закріплена формальна рівність означає лише те, що одні й ті самі суб'єкти в повній та рівній мірі підпадають під дію одних і тих самих правових норм, тобто формальна рівність присутня у будь-якій державі, однією з ос-

новних ознак якої є наявність правової системи [8, с. 353]. Враховуючи це, спробуємо розглянути сутність принципу рівності в контексті соціокультурних реалій та тенденцій розвитку сучасного українського суспільства.

Передусім зазначимо, що рівність проявляється у двох основних аспектах: фактичній рівності та юридичній рівності (рівноправності). Основною ідеєю або ідеалом принципу рівності у праві є ідея необхідності забезпечення за допомогою правових засобів досягнення рівних можливостей людей, їх рівного статусу незалежно від майнового стану, розумових здібностей, освіти, психологічних особливостей, моральних переконань тощо. Однак історичний досвід будь-якого суспільства переконливо засвідчив утопізм та реальну неможливість втілити цю ідею у повсякденну соціальну практику, оскільки кожна окремо взята людина є індивідуально неповторною за своїми природними і соціальними параметрами. Навіть надаючи всім громадянам рівний обсяг юридичних прав і обов'язків, ми бачимо, що індивіди за своїми здібностями, можливостями та інтересами по-різному влаштовують своє життя і здобувають неоднакове фактичне становище в суспільстві (наприклад, маючи одне і те ж саме конституційно закріплене право на свободу світогляду та віросповідання один громадянин обирає для себе православну віру, другий – католицизм, третій – мусульманство і т. п.; так само і право на свободу пересування один громадянин може реалізувати лише в межах своєї батьківщини, а інший може дозволити собі здійснити навколосвітню подорож) [10, с. 74-75].

Таким чином, принцип рівності у праві, особливо у контексті його сучасного тлумачення як необхідної умови існування правової держави, заснованої на засадах ліберальної демократії, є лише фор-

малізованою абстракцією, що фактично нівелює поняття соціальної та природної ієрархії, які, за влучним висловом В. Бачиніна, є «об'єктивними властивостями усього сущого». Адже нерівність та ієрархічність як одні з основних принципів існування будь-яких соціальних інститутів та побудови людської діяльності впливають із загального закону природи, а отже, закону Божого, яким управляються всі явища світу в межах будь-яких просторово-темпоральних вимірів. При цьому вчений звертає увагу на той незаперечний факт, що нерівність, яка виступає у якості сукупності умов, що змушують людей мати різні статуси в ієрархічних структурах суспільства, може бути декількох видів:

1) природна нерівність, що обумовлюється фізіологічними, соматичними, психофізичними особливостями людей, їх різницею у віці, статі, силі, красі, здібностях тощо. Природна нерівність завжди була і буде властива людському роду;

2) соціальна нерівність, яка, на відміну від природної, виникає з розвитком цивілізації, має різні форми та проявляється у багатьох сферах суспільного життя*. Найочевидніші з її проявів виявляються: а) при розподілі праці на фізичну та розумову; б) у способах життя – міському та сільському; в) в різних професіях, посадах, соціальних ролях; г) у рівнях добробуту, розмірах власності; д) у прина-

* Тут важливо зробити одне уточнення: насправді соціальна нерівність виникає не з розвитком цивілізації, а значно раніше, з моменту появи певних соціальних груп, тобто об'єднань людей, які пов'язані між собою системою взаємовідносин, що регулюються за допомогою соціальних інститутів та норм. Соціальна нерівність органічно випливає з природної нерівності людей, доповнює та супроводжує її. Розвиток цивілізації ж як чергової стадії суспільного розвитку з прогресуючим процесом раціоналізації мислення, характерною ознакою якого є виділення соціуму з природи та поява розбіжностей і протиріч між природними та штучними чинниками розвитку суспільства, лише сприяло суттєвому загостренню соціальної нерівності, яка у визначеній мірі існувала і в доцивілізаційний період.

лежності до різних соціально-політичних рухів та партій; е) в характері соціальних привілеїв;

3) культурна нерівність, що передбачає різницю в освіченості, вихованості, культурі, духовності, у ступені обдарованості творчими здібностями та талантами, у типах світогляду, в ідеологічних переконаннях, у релігійних віруваннях тощо [1, с. 685-686].

Таким чином, ідея та одночасно загальноправовий принцип рівності набуває певної конкретизованої форми лише при визначених соціокультурних умовах, за наявності яких вона стає закономірною установкою правового мислення зі специфічним культурним та духовним кодом. В цих умовах рівність повинна отримати своє ціннісне культурно-духовне обґрунтування, а отже, повноцінне соціальне сприйняття як необхідний елемент загального статусу людської особистості. Це означає, що для своєї соціальної легітимації, наприклад, в українському суспільстві вказаний принцип має бути розтлумачено не лише з точки зору його юридичної (правової) сутності, що фактично абсолютизує право, а й отримати культурно-духовне або морально-релігійне виправдання відповідно до історично набутого досвіду.

З цього випливає, що справжнє обґрунтування принципу рівності слід шукати не у правових нормах, які з урахуванням необхідності забезпечення справедливого порядку в суспільстві містять в собі правила поведінки, які, зазвичай, в певній мірі враховують принаймні природну та соціальну нерівність людей, а через метафізичні морально-релігійні засади. Для підтвердження сказаного вважаємо за доцільне процитувати відомого російського філософа М. Бердяєва, який пише: «люди нового століття вже не можуть вірити в рятівність політичних і соціальних форм, вони знають всю їх відносність.

Всі політичні засади відносні, жодна з них не може претендувати на виключне значення, жодна не може бути єдиним рятівним засобом. Віра в конституцію – жалюгідна віра. Конституції можна «влаштувати» відповідно до вимог історичного дня, але вірити в них безглуздо. Віра має бути спрямована на більш гідні предмети. Робити собі кумир з правової держави не варто. В цьому є певна обмеженість. Правова держава – надзвичайно відносна річ. Саме тому права і свободи людини вимагають більш глибокого обґрунтування, ніж те, яке їм дає лібералізм, – обґрунтування метафізичного та релігійного» [2, с. 169-170].

З цими міркуваннями згодні навіть і окремі американські мислителі, зокрема, Г. Дж. Берман, який визнає, що є «підстави застерігати нас проти надто великих надій на право і, особливо, проти вихваляння нашої правової системи і нашої улюбленої Конституції як вищої цінності, як мети в собі, як головного критерію нашого життя. Це, дійсно, вид ідолопоклонства – схиляння перед рукотворною річчю, ставлення до неї як до чогось самодостатнього. Наша повага до закону виправдана лише в тому випадку, коли закон відсилає до чогось вищого» [3, с. 399].

На жаль, але доводиться констатувати, що сучасне розуміння принципу рівності у праві поступово втрачає свою справжню морально-релігійну основу, обґрунтовуючи необхідність законодавчого закріплення і забезпечення тим самим державного визнання та захисту як позитивних, так і негативних цінностей людського буття. Іншими словами, на сьогодні існує значний ризик та небезпечна тенденція зведення принципу рівності лише до формального забезпечення всіх і кожного рівними правами та можливостями без врахування моральних якостей відповідних категорій осіб, що «підкріплені», як правило, релігійним віровченням, а та-

кож історично набутим досвідом улаштування нормального життя в суспільстві відповідно до законів природи.

Так, однією з небезпечних тенденцій розвитку сучасного правового регулювання, в основі якої лежить спотворене тлумачення принципу рівності у праві, є поступова легалізація одностатевих шлюбів сучасними європейськими державами, яка супроводжується широкою пропагандою в засобах масової інформації безпеки способу життя представників сексуальних меншин. Цілком очевидно, що в цьому випадку повністю нехтуються традиційні морально-релігійні та правові норми, відповідно до яких шлюбом визнається союз жінки та чоловіка, таїнство їх особливого духовно-тілесного єднання між собою тощо. Крім цього, в такому випадку не береться до уваги природна біологічно-фізіологічна нерівність чоловіка і жінки, завдяки якій забезпечується біологічне відтворення людського роду. При цьому необхідно звернути увагу на те, що ще 15-20 років тому мова про легалізацію одностатевих шлюбів в Україні практично не обговорювалася на публічному рівні, що пов'язано, насамперед, з особливостями ментальності українського суспільства, яка не допускала такої безсоромності. Отже, виникає закономірне питання, чому за такий короткий, з точки зору історії, проміжок часу так вдалося реформувати свідомість багатьох громадян України, які на сьогодні відкрито заявляють про необхідність та «прогресивність» легалізації одностатевих шлюбів навіть в умовах, коли демографічна ситуація в Україні продовжує погіршуватися?

Слід зазначити, що уявлення про природну, а відтак і соціальну та культурну рівність людей ніколи не знайде свого емпіричного підтвердження, оскільки воно завжди залишатиметься лише ідеологічним припущенням лібералізму, від-

повідно до якого ідея рівності є ідеєю всезагальної однаковості людей. У такий «ліберальний» спосіб будь-яка суспільна ієрархія непотрібна та навіть шкідлива, оскільки всі люди є рівними незалежно від будь-яких ознак, у тому числі їх моральних якостей. Більше того, таке викривлене тлумачення принципу рівності в кінцевому рахунку розмиває чіткі критерії відмежування добра від зла, що беруть свій початок насамперед у морально-релігійному вченні.

Розмірковуючи про вказані реалії сьогодення, виникає закономірне питання про причини такого різкого «розвороту» у бік ідеї західного лібералізму з одночасною поступовою відмовою від фундаментальних консервативних засад розвитку українського суспільства.

На нашу думку, однією з основних причин відходу від моральності в обґрунтуванні основоположних принципів права, зокрема, принципу рівності, полягає у значному послабленні важелів ідеологічного впливу держави на суспільство, що мав місце протягом всієї історії розвитку Української держави, починаючи з часів прийняття християнства у Київській Русі. Втім, таке послаблення ідеологічної ролі сучасної України в регулюванні суспільних процесів, так само, як і в інших демократичних державах, має свою нормативно-правову основу, адже у ст. 15 Конституції України закріплено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена [4].

Така ситуація є цілком виправданою в перехідних умовах розвитку будь-якого суспільства, але це зовсім не означає, що ідеологічній функції сучасної демократичної держави має відводитися другорядна роль. Адже ідеологія – це більш-менш стабільна історично сформована

нормативна система теорій, цінностей, ідеалів, уявлень, які відображають інтереси певної соціальної спільноти або суспільства. Державна ж ідеологія – це офіційно визнана суспільством та державою стабільна нормативна система концептуально оформлених поглядів та ідей, що виражають загальносоціальні інтереси її розвитку. Державна ідеологія виконує ряд важливих функцій, зокрема, пізнавальну, мобілізаційну, інтегративну, регулюючу та інші функції. При цьому відсутність державної ідеології зовсім не означає наявність ідеологічного вакууму в державному управлінні суспільством, оскільки місце зазначеної офіційно визнаної суспільством та державою стабільної нормативної системи концептуально оформлених поглядів та ідей завжди «займуть» різного роду ідеї, погляди та цінності, які нерідко мають негативний характер [9, с. 56-58].

Підсумовуючи все вищенаведене, зробимо відповідні висновки:

1) принцип рівності у праві, так само, як і будь-який інший основоположний правовий принцип (свобода, гуманізм, справедливість тощо), в жодному разі не можна зводити лише до його формальних та законодавчо закріплених ознак, розглядати його поза соціокультурним контекстом існування держави і суспільства, заснованого на цінностях, що мають перевірене часом морально-духовне обґрунтування;

2) принцип рівності у праві не повинен базуватися лише на антропоцентричній моделі світоустрою, яка фактично нівелює поняття морального обов'язку, не кажучи вже про релігійний. Цінність антропоцентризму, який лежить в основі сучасного лібералізму, без врахування традиційних морально-духовних цінностей, що формувалися в українському суспільстві протягом багатьох віків, цілком реально може призвести до руй-

нування моральної «оболонки» людини, внаслідок чого суттєвої деформації та навіть повного знищення може зазнати, зокрема, такий основоположний інститут будь-якої держави, як традиційна сім'я;

3) правові цінності свободи, рівності та справедливості є неповноцінними, якщо при цьому нівелюються вищі за ієрархією цінності – морально-духовні основи людського буття. Зокрема, цінність свободи, абстрагована від відповідальності, неминуче призведе до хаосу, а цінність рівності, абстрагована від реальної нерівності, неминуче призведе до розмивання основних критеріїв відмежування добра від зла, на яких базується існування та справжній прогресивний розвиток будь-якої цивілізації;

4) правові норми, які закріплюють ті чи інші аспекти правового статусу особистості, повинні мати морально-духовну основу, тобто вони мають бути узгодже-

ні принаймні з основними традиційними для певного суспільства моральними та релігійними нормами;

5) нерівність та ієрархічність у взаємовідносинах між людьми в жодному разі не можна визнавати як форму дискримінації або знуцання одних соціальних груп над іншими. Навпаки ці об'єктивні явища слід вважати формою диференціації людських взаємовідносин, заснованої на об'єктивних законах природи та соціального розвитку. Якщо ж ступінь соціальної нерівності викликає зростання напруги в суспільстві, внаслідок чого вона починає сприйматися значною кількістю осіб як прояв несправедливості, то треба обов'язково замислитися над таким питанням: чи не є така ситуація наслідком морально-духовної деградації суспільства, наслідком якої завжди буде посилення системних кризових явищ соціального розвитку?

Список використаної літератури

1. *Бачинин В. А.* Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
2. *Бердяев Н. А.* Философия неравенства / Сост. и отв. ред. О. А. Платонов / Н. А. Бердяев. – М. : Институт русской цивилизации, 2012. – 624 с.
3. *Берман Г. Дж.* Вера и закон : примирение права и религии / Пер. с англ. : Д. Шабельников, М. Тименчик / Г. Дж. Берман. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1999. – 432 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. *Леви-Строс К.* Первобытное мышление / К. Леви-Строс / Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М. : Республика, 1994. – 384 с.
6. *Лэйси Х.* Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание / Пер с англ. : Л. Суркова, В. Яковлев, А. Панченко / Х. Лэйси. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
7. *Пашуканис Е. Б.* Избранные произведения по теории права и государства / Ред. кол. : С. Н. Братусь, Л. Я. Гинцбург, В. Н. Кудрявцев (отв. ред.), Л. С. Мамут, В. С. Нерсесянц / Е. Б. Пашуканис. – М. : Наука, 1980. – 271 с.
8. *Поляков А. В.* Общая теория права : проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – 864 с.
9. *Сорокин В. В.* Общее учение о государстве и праве переходного периода : моногр. / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 424 с.
10. *Сорокин В. В.* Понятие и сущность права в духовной культуре России : моногр. / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 456 с.